

Archeologisch tuinonderzoek in Museum Plantin-Moretus

Rapporten van het
Stedelijk informatiecentrum
archeologie & monumentenzorg

COLOFON

Redactie

Geert Vynckier, Tim Bellens

Tekst

Tim Bellens, Geert Vynckier

Basisontwerp

Luc Wouters

Layout

Frans Caignie

Verantwoordelijke uitgever

Christel Bogaerts, desguinlei 33, 2018 Antwerpen

Wettelijk depot

D/2008/0306/200

Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg

Kloosterstraat 15 2000 Antwerpen

tel. 03 232 92 08 fax 03 232 92 08

archeologie@stad.antwerpen.be

<http://archeologie.antwerpen.be>

Vlaamse Instituut voor het Onroerend Erfgoed

Phoenixgebouw 1ste verd. + gelijkvl.

Koning Albert II-laan 19, bus 5 1210 Brussel

tel. 02 553 16 50 fax 02 553 16 55

instituutonroenderfgoed@vlaanderen.be

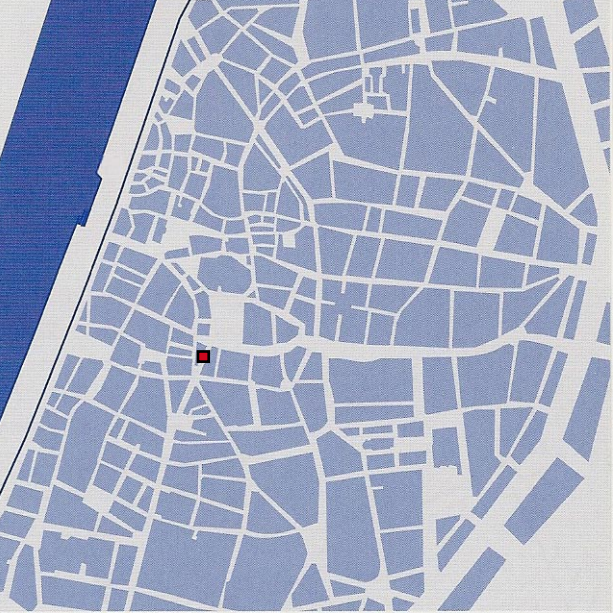
<http://www.vioe.be>

oktober 2008

© Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg

INHOUD

1.	INLEIDING	3
1.1.	ALGEMEEN	3
1.2.	VOORTRAJECT	3
1.3.	ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK	4
1.4.	PERS EN PUBLIEK	4
2.	ONDERZOEKSSTRATEGIE	5
2.1.	VERWACHTINGEN	5
2.2.	DOELSTELLINGEN	5
2.3.	TERREIN VOOR DE START VAN HET ONDERZOEK	5
2.4.	METHODOLOGIE	5
2.4.1.	Algemeen	5
2.4.2.	Registratie	6
2.4.3.	Monstername	6
3.	HISTORISCH KADER	7
3.1.	INLEIDING	7
3.2.	HET GEBOUWENCOMPLEX	7
3.3.	DE BINNENTUIN	7
4.	RESULTATEN VAN HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK	8
4.1.	INLEIDING	8
4.2.	STRATIGRAFIE	8
4.3.	ARCHEOLOGISCHE SPOREN	8
4.3.1.	Sporen	8
4.3.2.	Structuren	9
5.	CONCLUSIE	11

1. INLEIDING

1.1. ALGEMEEN

In 2005 initieerde het Museum Plantin-Moretus (MPM) een project rond de restauratie en heraanleg van haar binnentuin. Hierbij stond de 16de- of 17de-eeuwse tuinaanleg voorop. Als geklasseerd monument kan het gebouwencomplex teruggaan op een lange geschiedenis. Om het ontwerp wetenschappelijk te onderbouwen stelde het museum een stuurgroep samen met specialisten uit diverse disciplines. Zo startte een archiefonderzoek ten einde informatie te verzamelen over de vroegere tuin van het gebouw. Behalve een beroep te doen op geschreven bronnen oordeelde de stuurgroep bovendien dat ook een tuinarcheologisch onderzoek meer aan het licht kon brengen. Vanuit een consensus besloot de stuurgroep dat het tuinarcheologisch onderzoek diende opgevat te worden als een samenwerking tussen het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) en de afdeling archeologie van de stad Antwerpen.

1.2. VOORTRAJECT

In februari 2006 voerde het VIOE een verkennend booronderzoek uit om de aanwezigheid van oudere teellagen of

Verkendend booronderzoek in de tuin.

paleobotanica te detecteren. Een twintigtal gutsboringen, verspreid over de hele tuin, karteerden het bedreigde areaal. Uit de sonderingen bleek dat tot op een diepte van twee meter onder het huidige maaiveld enkel antropogene lagen aanwezig zijn. Teellagen, bouwvoren of paleobotanica werden niet opgemerkt. De verwachting dat er bij verder archeologisch onderzoek resten van vroegere tuinaanleg ontdekt konden worden, werd dan ook als minimaal ingeschat.

De binnentuin van Museum Plantin-Moretus. Enkel de zuidelijke helft (bovenaan) werd opgegraven.

1.3. ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

Niettemin oordeelde de stuurgroep dat archeologisch onderzoek de enige optie was om materiële overblijfselen van de vroegere tuin te ontdekken. Bijgevolg startte het VIOE in samenwerking met de stedelijke afdeling archeologie op maandag 2 juni 2008 het archeologisch onderzoek. Deze opgravingscampagne duurde een tweetal weken. Het onderzoek spitste zich toe op de archeologisch meest valabele maar ook meest bedreigde zone, met name de zuidelijke helft van de bestaande tuin.

Het opgravingsteam bestond uit archeologen Geert Vynckier van het VIOE en Tim Bellens van de stedelijke afdeling archeologie. Zij werden bij het veldwerk ondersteund door technici Mike Van Vlasselaer en Christel Deroover van de stedelijke afdeling archeologie. André Detloff (VIOE) verzorgde het tekenwerk.

1.4. PERS EN PUBLIEK

Aangezien de opgravingen plaatsvonden in de binnentuin van een vrij druk bezocht museum, stelde het opgravings-team alles in het werk om het museumbezoek niet te hinderen alsook om bezoekers te informeren over het onderzoek. Hiertoe verleenden de archeologen tekst en uitleg op het opgravingsterrein zelf. Verder plant het MPM in de loop van 2009 een publicatie over het tuinproject, met vermelding van het archeologische luik.

Tijdens de opgravingen bleef de museumtuin geopend zodat bezoekers het onderzoek konden volgen.

2. ONDERZOEKSSTRATEGIE

2.1. VERWACHTINGEN

Uit de boorcampagne bleek dat de kans op het aantreffen van een vroegere tuin eerder klein was. Om alle onzekerheden weg te nemen vond echter toch een archeologisch onderzoek plaats.

2.2. DOELSTELLINGEN

Het archeologisch onderzoek stelde tot doel materiële overblijfselen van (een) vroegere tuin(en) op te sporen, te registreren en te interpreteren. Getuigen van horticultuur zijn bijvoorbeeld sporen van tuininrichting (perken, gelinten, bedden, enz.) of paleobotanica. De resultaten van het onderzoek werden kenbaar gemaakt aan de stuurgroep, om op die manier inhoud te verlenen aan het nieuwe tuinontwerp.

Tegelijk beschouwde het opgravings-team dit onderzoek als pilootstudie wat betreft tuinarcheologie in Antwerpen. Bijzondere klemtoon werd gelegd op de methodologie en relevantie van tuinarcheologisch onderzoek, ook binnen een interdisciplinair kader.

2.3. TERREIN VOOR DE START VAN HET ONDERZOEK

Het veldwerk vond plaats in de binnentuin van het MPM. Aangezien de nieuwe tuin ten vroegste in de tweede helft van 2009 zou aangelegd worden, opteerde het opgravings-team om zo weinig mogelijk te verstoren. Op die manier bleef de bestaande tuin vrijwel intact en ondervonden museumbezoekers geen hinder. De bestaande tuin, aangelegd in 1992 naar renaissancevoorbeeld, heeft een symmetrische indeling met druivelaars, rozen, clematis en buxus.

2.4. METHODOLOGIE

2.4.1. Algemeen

Het archeologisch onderzoek situeerde zich over de zuidelijke tuinhelft, als archeologisch meest valabele en meest bedreigde zone. De gevolgde methodologie werd afgestemd op de bestaande toestand, rekening houdend met beperkende factoren zoals museumbezoek en opslagcapaciteit van uitgegraven grond. Bijgevolg opteerden de archeologen om zo weinig mogelijk te verstoren, en werden slechts tien kleine sleuven aangelegd.

Aanduiding van de opgravings sleuven.

Sleuven 1-8 situeerden zich tussen de bestaande buxus beplanting, sleuf 9 onder het zuidelijke middenpad en sleuf 10 tegen de gevel van de zuidelijke vleugel. In oppervlakte werd circa 15 m² daadwerkelijk opgegraven, wat in volume neerkomt op ongeveer 8 m³.

Het archeologisch onderzoek nam een aanvang met de aanleg van sleuven 1-6 om op die manier een zo groot mogelijke oppervlakte van de zuidelijke tuinhelft in beeld te brengen. Vervolgens werden verbindingssleuven 7-8 en sleuf 9 geopend om aangetroffen sporen of structuren verder te onderzoeken. Sleuf 10 beoogde het niveau van het vroegere loopvlak te detecteren, in relatie tot de historische bebouwing.

In negen sleuven werd opgegraven op twee niveaus: een eerste opgravingsvlak werd aangelegd op een diepte van -30 cm onder het huidige maaiveld, een tweede op -50 cm. In sleuf 5 werd over een kleine oppervlakte een derde opgravingsvlak aangelegd op -60 cm. Na het beëindigen van het veldonderzoek werden de sleuven gedicht.

Vóór het dichten van de sleuven voerde de afdeling wegen van de stedelijke bedrijfseenheid patrimoniumonderhoud met een camera een inspectie van het opgegraven rioolstelsel.

2.4.2. Registratie

Het opgravingsterrein kreeg als sitenummer A264. Een dagboek werd bijgehouden als Word-document bij de stedelijke afdeling archeologie.

Archeologische informatie werd geregistreerd door middel van tekeningen (vlakken op 1/20, profielen op 1/10) en digitale fotografische registratie. De sleuven werden oplopend genummerd van 1 tot en met 10. Het weinige vondstmateriaal werd verzameld per spoor maar is niet significant en blijft daarom buiten beschouwing. De papieren veldtekeningen werden gedigitaliseerd in AutoCAD. Na het veldwerk werd het opgravingsarchief gestructureerd en bewaard bij de stedelijke afdeling archeologie. Een digitale kopie berust bij het VIOE.

2.4.3. Monstername

Gelet op hun datering of contaminatie werd geen van de lagen of sporen bemonsterd voor verder paleobotanisch onderzoek.

3. HISTORISCH KADER

3.1. INLEIDING

Het gebouwencomplex van het MPM situeert zich in de historische Sint-Andrieswijk en gaat terug op een lange geschiedenis. Om het nieuwe tuinontwerp wetenschappelijk te funderen werd een gericht archiefonderzoek ingesteld. De weergave hiervan wordt door het MPM gepubliceerd in de loop van 2009. Ter kadering van het archeologisch onderzoek volgt hier een beknopte historische schets, gebaseerd op bestaande bronnen.

3.2. HET GEBOUWENCOMPLEX

Het huidige MPM gaat terug op de Officina Plantiniana, gesticht in 1555 door Christoffel Plantin, vandaag de enige bewaarde industriële drukkerij uit de renaissance- en baroktijd. De geschiedenis ervan begint bij het pand 'De Gulden Passer' tussen de Hoogstraat en de Vrijdagmarkt, dat voordien toebehoorde aan de Spanjaard Martin Lopez. Gedurende de daaropvolgende generaties Moretussen groeide het gebouwencomplex uit tot een waar stadspalaz-

zo, met verschillende vleugels in Vlaamse renaissancestijl rond een rechthoekige binnenplaats die zowel werken als wonen combineren. Het complex herbergde een rijk interieur en telde al ten tijde van de Moretussen vele bezoekers. Het Plantin-Moretusarchief staat sinds 2001 op de Unesco-lijst van het roerend cultureel erfgoed. In 2005 volgde het gebouwencomplex van het MPM, met de opname in de Unesco-werelderfgoedlijst.

3.3. DE BINNENTUIN

Plantin genoot onder tijdgenoten - onder wie enkele vooraanstaande botanici - al bekendheid als plantenliefhebber. Het mag dan ook niet verwonderen dat de binnenplaats vanaf de 16de eeuw een tuin huisvestte als uiting van de toenmalige horticultuur. Zo bleef er een tekening uit de 17de eeuw bewaard met daarop een schetsmatige weergave van de vroegere tuin.

De publicatie van het archiefonderzoek is voorzien voor 2009 in een uitgave van het MPM.

4. RESULTATEN VAN HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

4.1. INLEIDING

Ondanks de kleinschaligheid leverde het archeologisch onderzoek in de binnentuin van het MPM informatie op over de bodemopbouw, de waterhuishouding en de bewarings-toestand van het plaatselijke bodemarchief. Na het duiden van de stratigrafische opbouw van het opgravingsterrein volgt een bespreking van de opgegraven sporen en structuren.

4.2. STRATIGRAFIE

Met de aanleg van een tiental sleuven werd inzicht verworven over de gelaagdheid van het opgravingsterrein. De bodemopbouw is over het algemeen over het hele terrein gelijk. Nergens werd er tot op de natuurlijke bodem gegraven; uit de voorafgaande boringen bleek al dat de eerste twee meter onder het huidige maaiveld enkel antropogene lagen bevatten.

Opbouw van de bodem in de binnentuin.

De eerste 25-30 cm onder het huidige maaiveld bestaat uit recente donkerbruingrijze teelaarde, als voedingsbodem voor de huidige beplanting. Vervolgens strekt zich over een dikte van ca. 20 cm een homogeen bruin zandig pakket uit, met daarin enkele partikels baksteen, kalkmortel en houtskool. In deze laag bevinden zich enkele weinig significante scherfjes. Vervolgens bevindt zich vanaf een diepte van ca. -50 cm een heterogeen pakket bestaande uit lichtbruin zand, houtskool en bouwpuin (baksteen en kalkmortel). Op dit niveau bevinden zich de archeologische resten. Op een diepte van -90 cm vertoont het puinpakket meer baksteenfragmenten, om vanaf -117 cm over te gaan in een grijze laag met onderaan baksteengruis.

4.3. ARCHEOLOGISCHE SPOREN

4.3.1. Sporen

In sleuven 1-6 werd onder de recente bouwvoor, telkens aan de uiteinden van de sleuf, de bouwsleuf voor het plaatsen van de boordstenen rondom de huidige beplanting aangetroffen. De gemengde vulling bestaat uit donkergruijsbruin zand met bouwpuin, voornamelijk gele mortel. De huidige tuinaanleg, en dus ook de bouwsleuf voor de boordstenen, dateert uit 1992.

Verder kwamen in het eerste opgravingsvlak in sleuven 2, 3 en 4 langwerpige sporen aan het licht met een donkerbruingrijze vulling van zand, en fragmenten baksteen en witte kalkmortel. Deze sporen werden uiteindelijk geïnterpreteerd als aanlegsleuven voor de constructie van de

gemetselde structuren. Zij doorsnijden het bruine, zandige pakket onder de bouwvoor. Aan de westelijke zijde van het opgravingssterrein tenslotte werd in sleuven 1, 3 en 5 een doorlopend spoor opgemerkt met een vulling van donkerbruin, licht humeus zand. Het lijkt niet uitgesloten dat het hier gaat om een vroeger tuinbed of bedding. Van recente datum echter, want het spoor is jonger dan het homogeen bruin zandig pakket.

4.3.2. Structuren

In het tweede opgravingsvlak kwam in sleuven 2, 3, 4 en 9 onder de eerder vermelde aanlegssleuven, opstaand muurwerk aan het licht. Deze harde structuren bleken opgebouwd uit baksteen, natuursteen en kalkmortel. Spoedig werd duidelijk dat het hier gaat om een rioolstelsel, bestaande uit twee armen die in een centraal kanaal uitmondten. Om inzicht te verwerven over de constructie werd het rioolstelsel op twee plaatsen geopend.

In sleuf 3 werd het westelijke kanaal geopend door een vierkante natuurstenen deksteen te lichten. Vervolgens werd duidelijk dat het kanaal bestaat uit een bakstenen vloer en idem wanden, afgedekt met vierkante dekstenen in blauwgrijze kalksteen. Voor de bouw van enerzijds de vloer en wanden en anderzijds de deklaag werden minstens twee verschillende kalkmortels aangewend. De mortel voor de deklaag is zandiger. Het westelijk kanaal is binnenin 10 cm

breed en 18 cm diep. De totale breedte van het westelijk kanaal bedraagt zo'n 50 cm. In sleuf 9 werd het centrale kanaal geopend door het lichten van de natuurstenen deksteen, die onregelmatig van vorm is. Ook hier werd een gelijkaardige constructie vastgesteld.

In beide rioolgangen bevond zich slib. Toen bij een camera-inspectie bleek dat de kolken van de huidige binnentuin nog in verbinding staan met het opgegraven rioolstelsel, werd afgezien van slibbemonstering. Opmerkelijk is echter wel dat de westelijke rioolarm mogelijk twee bouwfazen heeft gekend: het in werking zijnde kanaal blijkt immers opgebouwd naast en over een kanaal dat op basis van de stratigrafie ouder lijkt.

Voor de datering van het rioolstelsel is het interessant te weten wat de archivalische bronnen vermelden. Rond het midden van de 18de eeuw kampt de binnentuin van het toenmalige gebouwencomplex met ernstige wateroverlast en gaat men over tot het aanvoeren van puin en zand, waarbij een rioolstelsel wordt aangelegd. Het is dan ook verleidelijk om de geregistreerde puinlaag, het zandpakket en het opgegraven rioolstelsel in verband te brengen met deze activiteiten. Uit de sleufprofielen blijkt inderdaad dat het puin- en zandpakket doorsneden wordt door het rioolstelsel, al dient opgemerkt dat het oudere westelijke kanaal afgedekt wordt door het zandpakket. Mogen we veronderstellen dat het in werking zijnde rioolstelsel een aanpassing is van de 18de-eeuwse afwatering?

In sleuf 5 werd op een diepte van -62 cm anderhalfsteens muurwerk in baksteen en kalkmortel aangetroffen, met een oriëntatie die afwijkt van het rioolstelsel. De functie en datering blijft onduidelijk.

Vanuit de bovenstaande vaststellingen mag verondersteld worden dat met de 18de-eeuwse infrastructuurwerken de vroegere tuinaanleg hoogstwaarschijnlijk gedeeltelijk verdween.

5. CONCLUSIE

Naar aanleiding van een geplande heraanleg voerde de afdeling archeologie van de stad Antwerpen onder wetenschappelijke begeleiding van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed gedurende een tweetal weken opgravingen uit in de binnentuin van het Museum Plantin-Moretus. Hoewel een voorafgaande boorcampagne weinig hoop gaf, stelde het onderzoek tot doel vroegere horticulturele resten te registreren en te interpreteren.

Verspreid over de zuidelijke tuinhelft boden een tiental sleuven met beperkte oppervlakte en diepte een kijkje naar het plaatselijke bodemarchief. Uit de stratigrafie bleek dat tot op minstens -117 cm onder het huidige loopvlak (-200 cm volgens de voorafgaande boringen) enkel antropogene lagen zonder oudere teellagen, bouwvoren of plantaardige resten aanwezig waren.

Het archeologisch veldonderzoek bracht wel enkele sporen en harde structuren in kaart die behoren tot een rioolstelsel, opgebouwd met baksteen, natuursteen en kalkmortel. Deze elementen kunnen samen met enkele geregistreerde lagen in verband gebracht worden met aanwijzingen uit archivalische bronnen, met name grondwerken en de aanleg van een afwateringssysteem voor het oplossen van wateroverlast in de 18de-eeuwse tuin. Daarnaast wijst het tuinarcheologisch onderzoek op het feit dat opgravingen, bestaande kennis kunnen bijsturen, weerleggen, bevestigen en/of uitbreiden.

De vaststelling dat het opgegraven rioolstelsel nog in gebruik is, pleit voor bewaring en functionele integratie in het geplande tuinontwerp.

Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en monumentenzorg

Reeds verschenen:

1. Archeologisch onderzoek op de Hanzestedeplaats (2006)
2. Archeologisch onderzoek op het Militair Hospitaal (2007)
3. Majolicategels uit de Sint-Augustinuskerk (september 2008)

